

İSLÂM TARİH, SANAT VE KÜLTÜR ARAŞTIRMA MERKEZİ
IRCICA

*OSMANLI DÜNYASINDA
BİLİM VE EĞİTİM*

**MİLLETLERARASI KONGRESİ
TEBLİĞLERİ**

İstanbul 12-15 Nisan 1999

Derleyen
Hidayet Yavuz Nuhoglu

İSTANBUL, 2001

Osmanlı Tarihi Kaynak ve İncelemeleri Dizi
Seri No:7

İslâm Konferansı Teşkilâtı (İKT)
İslâm Tarih, Sanat ve Kültür
Araştırma Merkezi (IRCICA)

Adres:
Barbaros Bulvarı
Yıldız Sarayı, Seyir Köşkü
Beşiktaş

Posta Adresi:
P.K. 24, 80692 Beşiktaş – İstanbul – Türkiye

Tel: 0212 259 17 42
Fax: 0212 258 43 65
e-mail: ircica@superonline.com
web-site: <http://ircica.org>

Sayfa Düzeni ve Dizgi: Acar Tanlak
Kapak: Hatice Polat

PC/6 – 2001/5
ISBN= 92-9063-090-6 (takım için)
ISBN= 92-9063-093-8 (Türkçe edisyon için)

IRCICA KÜTÜPHANE KATALOG FİŞİ

Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi
(12-15 Nisan 1999: İstanbul)
Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi
Tebliğleri/Derleyen: Hidayet Yavuz Nuhoglu.- İstanbul: İslâm
Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2001.
XXXVII, 761s.: res., fig.; 24 sm.- (Osmanlı Tarihi Kaynak ve
İncelemeleri Dizisi seri no: 7)
ISBN 92-9063 –093-8
1. Eğitim – Tarih- Türkiye- Osmanlı Dönemi 2. Bilim – Tarih
– Türkiye – Osmanlı Dönemi I. Nuhoglu, Hidayet Yavuz
(Derleyen) II. Osmanlı Dönemi Konu III. K.a.IV. (Seri)
370.9561

OSMANLI DEVLETİ'NDE EĞİTİM HİZMETLERİNİN FİNANSMANI

Tahsin ÖZCAN*

Modern devlet maliyesinin üstesinden gelmekte zorlandığı konuların başında eğitim hizmetlerinin finansmanı meselesi gelmektedir. Temel eğitimden yüksek dereceli okullara kadar her seviyede eğitim faaliyetlerinin yürütülmesi için gerekli finansmanın sağlanması devlet bütçelerine büyük bir yük oluşturmaktadır.¹ Bu nedenle, ek vergi ve fonların ihdası ya da eğitim hizmetlerini fiyatlandırmak suretiyle maliyetinin en azından bir kısmının bu hizmetten istifade edenler tarafından karşılanması gibi yollara başvurulmaktadır. Bu tebliğde de, ana hatlarıyla Osmanlı Devleti'nin modernleşme-batılılaşma öncesi klâsik döneminde eğitim hizmetlerinin finansmanı meselesinin halinde nasıl bir yöntem izlendiği sorusunun cevabı aranacaktır.

Klâsik dönem Osmanlı eğitim sisteminde meslekî ve teknik eğitimin usta-çırak ilişkisi şeklinde lonca teşkilatı çerçevesinde, askerî eğitimin ise ocak geleneği ve tımar sistemi içerisinde gerçekleştirildiği söylenebilir. Sarayın bir alt birimi mahiyetinde olan ve üst düzey yönetici kadroların yetiştirildiği Enderun Mektebi'ni² de istisna ettiğimiz takdirde kurumsallaşmış olarak tanımlanabilecek eğitim faaliyetinin mektep ve medrese eğitimi olduğu görülecektir. Ayrıca birer yaygın eğitim merkezi olarak tanımlayabileceğimiz mescid, cami, tekke gibi müesseseler de bu tebliğin kapsamı dışında tutulacaktır. Dolayısıyla bu tebliğde mektep ve medreseler eliyle yürütülen eğitim faaliyetlerinin finansmanı meselesi incelenecektir.

Osmanlı Devleti'nin klâsik döneminde eğitim ve sağlık hizmetleri ile dinî ve kültürel faaliyetlerin finansmanı için bütçeden doğrudan bir kaynak ayrılmadığı görülmektedir. Bu durumda, devlet bütçesinden herhangi bir kaynak ayrılmadığı halde zikredilen hizmetlerin finansmanının nasıl sağlandığı sorusu gündeme gelmektedir. Osmanlı cemiyetinde bu gibi hizmetlerin finansmanının,

* TDV-ISAM

¹ Türkiye'de 1975-1995 yıllarını kapsayan dönemde eğitimin bütçe içindeki payı %11.7 ile 19.7 arasında değişmektedir. Bu oran ABD'de 1983'de %18.1, Fransa'da aynı yıl %18.5, Yugoslavya'da 1980'de %32.5; SSCB'de 1984'de %10.2; İran'da 1980'de %19.5; İspanya'da 1985'de %14.1; Filipinler'de 1986'da %20.1; Yemen'de 1980'de %16.9; Tayland'da 1983'de %21.1 ve Ekvator'da 1989'da %33.3 olarak gerçekleşmiştir. bkz. Ekrem Pakdemirli, *Ekonomimizin Sayısal Görünümü 1923'ten Günümüze*, 2. baskı, İstanbul 1995.

² bkz. Mehmet İpsirli, "Enderun" maddesi, DİA, XI, s. 185-187.

günümüzde üçüncü sektör olarak adlandırılan, daha çok bağımsız iktisadî birimler şeklinde teşkilatlanmış olan vakıflar aracılığıyla gerçekleştirildiği görülmektedir.³

Yapılan araştırmalar, vakıf gelirlerinin Osmanlı mâlî sistemi içindeki oranının 16. yüzyılın başlarında yaklaşık %12'lik bir paya sahip olduğunu göstermektedir.⁴ Bu oranın 17. yüzyılın başlarında %20'lere kadar yükseldiği kaydedilmektedir.⁵ Dolayısıyla vakıfların kâr imkanı bulunmayan ya da kâr marjının düşük olması nedeniyle iktisadî açıdan yatırımın cazip olmadığı eğitim, sağlık, kültürel ve dinî faaliyetlerin finansmanında önemli bir rol oynadığı söylenebilir. Özellikle büyük vakıflar bünyesinde bu faaliyetlerin tamamına veya önemli bir kısmına imkân sağlayan müesseselerin bulunduğu ve bütün faaliyetlerin ortak bir şekilde yürütüldüğü görülmektedir. Bu tebliğde, vakıf müessesesi ve diğer faaliyet ve hizmetlerinden sarf-ı nazarla sadece eğitim faaliyetlerine yönelik finansman desteği açısından incelenecektir. Ancak, bu konunun daha iyi anlaşılabilmesi için vakıf sisteminin işleyişini kısaca özetlemek faydalı olacaktır.

I. Vakıf Sisteminin Mâlî Kaynakları:

Çeşitli hizmetlerin yürütülmesinde finansman desteği sağlayan vakıfların kuruluş aşamasında iki ana kaynaktan beslendikleri görülmektedir. Bunlardan birincisi devlet kaynaklarından yapılan tahsislerdir ki bu şekilde kurulan vakıflar daha çok başta padişahlar ve Osmanlı hanedanı mensupları olmak üzere devlet adamları tarafından kurulanlardır. İrsâdî vakıf ya da tahsisat vakıfları olarak adlandırılan bu nevi vakıfların temel özellikleri devletin birtakım mâlî imkanlarının kurulan vakfa aktarılması ve elde edilen gelirlerin vakfın vakfiyede belirtilen faaliyetlerinin finansmanında kullanılmasıdır. Bu yolla vakıf kurma faaliyetinin devlet adamları arasında bir gelenek halinde devam ettirildiği ve özellikle şehirlerin ihtiyaç duyduğu dinî, ilmî, sıhî ve kültürel hizmetler için altyapı sağlanmasında önemli rol oynayan külliyelerin vakıf şeklinde oluşturulduğu görülmektedir.

Vakıf sisteminin ikinci kaynağını Osmanlı hanedanı ve devlet ricalî dışında kalan ahalinin “sadaka-i câriye” anlayışıyla kurdukları vakıflar

³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, II. baskı, İstanbul 1994, s. 183.

⁴ Tabakoğlu, a.g.e., s. 203. 1527-1528 yılı bütçesi rakamlarına göre belirlenen bu oran sadece bazı emlak ve toprak gelirlerinin oranıdır. Bunun dışında kalan bina, para vakıfları ve diğer vakıflardan elde edilen gelirler bu hesaba dahil değildir. Dolayısıyla vakıf gelirlerinin oranı belirtilenden daha fazladır.

⁵ Tabakoğlu, a.g.e., s. 203.

oluşturmaktadır. bu nevi vakıflar hacim itibariyle daha mütevazi olmakla beraber sayılarının binlerle ifade edildiği⁶ dikkate alındığında toplam olarak önemli bir hacme ulaştığı görülecektir. Bu iki kaynaktan devamlı olarak beslenen ve asırlar boyunca kümülatif olarak büyüyen vakıf sistemi belirtilen hizmetler için önemli bir finansman kaynağı oluşturmuştur.

Bir vakfın kuruluşunda takip edilen yol ana hatlarıyla şöyledir. Vakıf kurucusu (vâkıf) finansmanını sağladığı herhangi bir hizmet birimini (cami, mektep, medrese, imaret vb.) inşa ettirir. Daha sonra bu müessesenin cârî giderlerini asgarî düzeyde karşılayacak miktarda gelir temin edecek kaynaklar tahsis eder. Bu kaynaklar genellikle arazi, ya da ev, dükkan, çarşı, imalathane, han, hamam gibi gayrimenkullerden veya nakit paradan oluşmaktadır. Söz konusu vakfın idaresi için bir idareci (mütevelli) tayin edilir ve vakfın nizamnamesi (vakfiye) düzenlenir. Vakfiyede vakfın kuruluş amacı, mal varlığı, gelirlerinin miktarı, kimler tarafından nasıl idare edileceği, istihdam edilecek personelin sayısı, vakıfları ve ücretleri, diğer işletme masrafları gibi konular ayrıntılı bir şekilde kaydedilir. Vakfiyenin tescili ile birlikte hükûmî şahsiyet haline gelen vakıf, idarî ve iktisadî açıdan bağımsız bir kurum olarak kuruluş amacına uygun bir şekilde faaliyetlerini sürdürür.⁷

Vakfiyede belirtilen şartlara ve mer'î hukukî normlara uygun bir şekilde idare edildiği sürece normal şartlar altında vakfın idare ve işleyişine dışarıdan müdahale edilmesi söz konusu değildir. Sadece kadıların ya da vakfiyede belirtilmiş olan görevlilerin vakıf üzerinde nezaret yetkisi vardır ki, bu da vakfın kuruluş amacına uygun olarak işletilmesini temine ve kaynaklarının istismar edilmeden yerinde kullanılmasını sağlamaya yönelik bir yetkidir. Bu şekilde idarî açıdan bağımsız bir yapıya sahip olan vakıflar vakfiyelerinde belirlenmiş olan kuruluş amaçlarına göre kendi bünyelerindeki eğitim, sağlık, kültür ve din faaliyetlerinin icrasına altyapı oluşturan hizmet birimlerinin ihtiyaç duyacağı her türlü finansman ihtiyacının karşılanmasında hemen hemen yegâne müracaat merciidir.

⁶ Barkan'ın İstanbul sur içine ait tahrir defterlerinden hareketle verdiği rakamlara göre, H.927 yılında faal durumda 1163 vakıf mevcuttur. 927-953 yılları arasında kurulan vakıfların sayısı ise 1268'dir. 953 yılında faal durumda olan vakıfların sayısı 1594'tür. Yine 953-986 arasında kurulan vakıf sayısı 1193 olarak gerçekleşmiş ve 986 yılında faal durumda olan vakıfların sayısı 2773'e ulaşmıştır. 986-1005 yıllarında kurulan vakıf sayısı da 407'dir. bkz. Ömer Lütfi Barkan, Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihi*, İstanbul 1970, s. VIII, Cedvel No: 1.

⁷ Vakfın kuruluşu ve vakfiyenin muhtevası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul 1994, ss. 359-368. Vakıf hukuku ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara, 1988.

Ana hatlarıyla vakıf kurumunun işleyişini özetledikten sonra tebliğimizin konusu olan eğitim kurumlarının yani mektep ve medreselerin kuruluşundan itibaren nasıl finanse edildiği konusunu izleyebiliriz. Ancak, özellikle büyük vakıflarda eğitim müesseseleri ile ilgili kayıtların ilgili vakfın bünyesinde yer alan diğer hizmet birimlerine ait kayıtlarla birlikte tutulduğu dikkate alındığında bunları tamamen birbirinden ayırmak mümkün gözükmemektedir. Dolayısıyla öncelikli hedef eğitim müesseselerinin finansmanı konusunu işlemek olmakla birlikte kaynakların durumuna bağlı olarak zaman zaman bunun dışına da çıkarılacaktır. Konu, kuruluş giderleri ve işletme giderleri başlıkları altında ele alınacaktır.

II. Kuruluş Giderleri:

Kuruluş giderleri arsa temini, binaların inşası ve tefrişi ile ilgili yapılan harcamalardan oluşmaktadır. Bu gibi harcamalar doğrudan vakfın kurucusu tarafından karşılanmaktadır. Ömer Lütfi Barkan'ın Süleymaniye Külliyesi'nin inşaatına ait muhasebe kayıtlarına dayanarak verdiği bilgilere göre, inşaat masraflarının büyük bölümü padişahın hususî hazinesinden çıkarılan para ile ödenmiştir.⁸ Bu durum vakfiyelerde “etyab-ı eksâbindan”, “ahlas-ı envâlınden” gibi tabirlerle ya da “bina ettiği”, “inşa ettiği”, “bünyâd eylediği” gibi ifadelerle belirtilmektedir.

Vakıf kurucularının öncelikli olarak vakfın yapacağı faaliyetler için ihtiyaç duyulacak binaların inşasını gerçekleştirdiklerini söyleyebiliriz. Bu açıdan genellikle cami, imaret ve sair birimleri ihtiva eden külliyelerin bir parçası olarak, bazen de müstakil olarak düşünülen eğitim kurumları, yani mektep ve medreseler, temin edilen arsalar üzerinde,⁹ bina ve müştemilâtının inşaatı tamamlanarak kurulan vakfın mütevellisine teslim edilmektedir. Medrese binaları daha çok talebelerin barınma ihtiyaçlarına göre düzenlenmekte, cami ya da mescitler de dersane olarak kullanılmaktadır. Bu açıdan cami ve mescitlerin de eğitim kurumlarının bir parçası olarak kabul edilmesi gerekir. Medreselerin bünyesinde veya cami içlerinde vakfın kurucusu tarafından ya da sonradan yapılan bağışlarla oluşturulan ve ihtiyaç duyulacak eserlerin yer aldığı

⁸ Ömer Lütfi Barkan, *Süleymaniye Camii ve İnşaatı (1550-1557)*, Ankara 1972, I, 15. Barkan'ın değerlendirmesine esas aldığı muhasebe icmâline göre 26.251.939 akçe tutan masrafın 25.802.000 akçesi doğrudan doğruya padişahın hususî hazinesinden çıkarılan para ile ödenmiştir.

⁹ Kanunî'nin zevcesi Gülfem Hatun'un Üsküdar'da bina etmek istediği mektep, kârbansaray ve tabhane için satın aldığı emlakla ilgili kayıtlar için bkz. İMŞSA, Üsküdar Mahkemesi, Sicil No: 11, v. 38b/5, 39a/1.

kütüphaneler de bulunmaktadır. Sonraları bu kütüphanelerin ilgi ve ihtiyaca bağlı olarak müstakil binalara kavuştukları görülmektedir.¹⁰

Zikredilen bütün bu tesislerin kuruluş masraflarının öncelikli olarak vakfın kurucusu tarafından karşılandığını söyleyebiliriz. Ancak, vakfın kurucusunun servetinin ya da ömrünün yeterli olmaması veya başka sebeplerden dolayı gerekli olan mâlî imkanların sağlanamaması durumunda ortaya çıkan açığın, genellikle vâkıfın da yakını olan başka şahıslar tarafından karşılandığı görülmektedir. Bir örnek olarak, Üsküdar'da bir cami ile birlikte kervansaray, mektep ve imaret yaptırmış olan Kanunî'nin zevcelerinden Gülfem Hatun'un sağlığında tamamlayamadığı vakıflarını daha sonra bizzat Kanunî'nin ikmal ettirdiği kaydedilmektedir.¹¹

III. İşletme Giderleri:

Binaları ve müstemilâtının inşaatı tamamlanan eğitim kurumlarının kuruluş amaçlarına yönelik olarak yapacakları faaliyetler birtakım harcamaları gerektirmektedir ki bunlar işletme giderleri olarak mütalaa edilebilir. Bu başlık altında öğretim elemanları ile istihdam edilen diğer personelin ücretleri yanında öğrencilerin iâşe ve ibate ihtiyaçlarına yönelik harcamalar, binaların tamir ve bakım masrafları ile yapılan faaliyetin mahiyet ve hacmine göre ortaya çıkan diğer giderler sayılabilir.

İlgili müesseselerin faaliyetlerine bağlı olarak yapılan her türlü harcama vakfın kurucusunun önceden belirlediği ve fakfiyede ayrıntılı bir şekilde kaydedilen prensipler çerçevesinde gerçekleştirilir. Bütün bu giderler vâkıf tarafından vakfedilmiş olan gelir kaynaklarından elde edilen gelirler vasıtasıyla karşılanır. Burada şu hususu da belirtmekte fayda vardır. Vâkıf tarafından vakfın kullanımına tahsis edilmiş olan gelirler genellikle vakfın ihtiyacını karşılayacak düzeydedir. Hattâ çoğu vakfın, giderlerini karşıladıktan sonra da ortaya çıkabilecek olağanüstü durumlar veya başlangıçta hesaba katılmayan ilave harcamalar için bir ihtiyat fonu oluşturacak düzeyde gelir fazlası vardır ki buna zevâid denilmektedir. Şimdi, işletme giderlerini ana başlıklar halinde inceleyelim:

¹⁰ Vakıf kütüphaneler için bkz. İsmail E. Erünsal, *Türk Kütüphaneler Tarihi II Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Ankara, 1988.

¹¹ bkz. Tahsin Özcan, *Kanuni Dönemi (M. 1520-1566/H. 926-974) Üsküdar Para Vakıfları*, basılmamış doktora tezi, MÜSBE, İstanbul 1997, s. 232-233; İbrahim Hakkı Konyalı, *Üsküdar Tarihi I*, İstanbul 1976, s. 154.

A. Personel giderleri ve ücret politikası:

Vakıfların başta vakfın yöneticisi konumunda olan mütevellî olmak üzere büyüklüğüne ve faaliyet alanlarına bağlı olarak sayıları değişen idarî personel ve hizmetliyi istihdam ettiği bilinmektedir. Fatih, Süleymaniye gibi büyük vakıflarda istihdam edilen personel sayısı oldukça yüksek rakamlara ulaşmaktadır. Süleymaniye vakfiyesinde kaydedilen görevlilerin sayısı 759'dur.¹²

Medreselerde istihdam edilen personelin başında müderris, muallim, muîd ve halife gibi isimlerle anılan öğretim kadrosu gelmektedir. Müderrislerin ücretleri diğer personel ücretleri ile mukayese edildiğinde oldukça yüksektir. Osmanlı medreselerinin kendi arasında bir derecelendirmeye tabi tutulduğu ve bir müderrisin ücretinin bulunduğu medreseye göre belirlenmiş günlük bir miktarının olduğu görülmektedir.

Medreseyi bitirdikten sonra müderrisliğe başlayan bir kişi, alt düzeydeki medreselerden itibaren terakki edecek sırasıyla yirmili, otuzlu, kırklı, ellili, altmışlı ve altmış üstü medreselerde ders verirdi.¹³ Derecenin yükselmesi aynı zamanda ücretin de artması demektir. Dolayısıyla, geline her merhalede günlük ücretin de arttığı görülmektedir. Bu durum, müderris ücretlerinin piyasa şartlarından bağımsız olarak birikime ve tecrübeye endeksli olduğunu, kaliteye göre artan bir ücret sisteminin benimsendiğini göstermektedir. Konuyla ilgili bir örnekte, Vakf-ı Süleyman Ağa b. Abdülmü'în'in şart-ı vâkıf kısmında "*muallim hüsn-i ta'lim, hıfzeta kâdir olursa ciheti yevmî beş akçe ola ve illâ yevmî üç akçe ola ve halife dahi hüsn-i hat yazmağa kâdir olursa vazifesi üç akçe ve illâ yevmî iki akçe ola*" denilmektedir.¹⁴ Süleymaniye vakfiyesinde müderrislerin günlük ücretleri, medreselerde görevli olanlar için 60 akçe, darü'l-hadîs'de görevli müderris ve muhaddisler için 50 akçe, tıp medresesinde görevli müderrisler için 20 akçe olarak tesbit edilmiş, mektepte görevli muallimin ücreti ise 8 akçe olarak belirlenmiştir.¹⁵

Müderrisler dışında kalan muîd ve halifeler ise yardımcı öğretim kadrosu olarak vazife yapan kişilerdir. Asistan olarak düşünebileceğimiz muîd ve

¹² bkz. *Süleymaniye Vakfiyesi*, Neşreden: Kemal Edip Kürkçüoğlu, Ankara, 1962, s. 8-11. Bu rakama 38 medrese talebesi de dahildir. Ancak, vakfiyede hâfiz-ı kütübün ihtiyaç duyulduğunda tayin edileceği, yine meremmetçi, kurşuncu, su yolcu gibi görevlilerin de ihtiyaç halinde çalıştırılacağı kaydedilmektedir. Dolayısıyla doğrudan istihdam edilen kişi sayısının verilen rakamların da üzerinde olduğu anlaşılmaktadır.

¹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s. 56 v.d.

¹⁴ bkz. Barkan-Ayverdi, a.g.e., s. 437.

¹⁵ bkz. *Süleymaniye Vakfiyesi*, s. 8-10.

halifelerin ücretleri müderrislere oranla oldukça mütevazî düzeyde olmakla birlikte piyasa şartlarında makul denilebilecek düzeydedir. Süleymaniye Medreseleri'nde görevli müf'lerin her biri için günlük 5 akçe, mektepte görevli halife için ise 3 akçe ücret tayin edildiği görülmektedir.¹⁶

Bunların yanında kütüphanesi bulunan medreselerde ihtiyaca göre kütüphaneci (hâfız-ı kütüb) bulunabildiği gibi, kâtib, bev'âb (kapıcı), hâdim (hizmetli), ferrâş (temizlikçi), kennâs-ı helâ. (tuvalet temizlikçisi), sirâcî (kandilci), noktacı (devamı kontrol eden görevli) gibi görevliler de bulunmaktadır. Bunların ücretleri de yine yapacakları işin durumuna ve vakfın malî imkanlarına bağlı olarak değişiklik arz etmekle birlikte piyasa şartlarına uygun seviyededir. Süleymaniye vakfiyesinde medreselerde görevli bev'âb, ferrâş, kennâs-ı helâ, sirâcî gibi görevliler için 2'şer akçe, noktacı için 3 akçe gibi ücretler tayin edilmiştir.¹⁷

Müderris ve diğer görevlilerin vasıfları ve yapacakları işlerin yanında kendilerine verilecek olan ücretler de vakfın kuruluşu esnasında vakfiyede belirtilmekte ve belirlenen miktarlara titizlikle uyulduğu görülmektedir. Konuyla ilgili bir örnekte, Mahmud Paşa Medresesi'ne, müderrisin ücreti vakfiyede 50 akçe olarak belirlendiği halde, 952/1545-1546 yılında vâkıfın şartına aykırı olarak Rumeli Kazaskeri Çivizâde tarafından 40 akçe ücretle tayin edilen Hasan Bey'in ücreti, yapılan teftiş sonucunda konunun padişaha arz edilmesi üzerine yine 50 akçeye çıkarılmıştır.¹⁸

Eğitim kadrosunun gelirlerinin ücretleriyle sınırlı olmadığı ve ilave birtakım gelirlere de sahip oldukları söylenebilir. Özellikle vakıflarda yaygın olarak görülen günlük, haftalık gibi periyodlarla ve belli bir ücret karşılığı vakfın kurucusunun ruhu için Kur'ân-ı Kerîm'den bir cüz veya belli sûrelerin okutulması gibi hususlar bu açıdan bakıldığında ek bir gelir teminine yönelik düzenlemeler olarak düşünülebilir. Ahmed Ağa b. Mahmud tarafından H. 955/M. 1548'de Bindirekli kasabasında kurulan muallimhanenin muallimi için günlük 3 akçe, halifesi için 1 akçe ücret tayin edilmiş, ayrıca her ikisine de günde birer cüz okumak şartıyla birer akçe ek gelir temin edilmiştir. Aynı vâkıfın Gökoba'da kurduğu muallimhanenin muallimi için 10 akçe, halifesi için 1 akçe günlük ücret tayin ettiği, ilave olarak ta yine her ikisine günde birer cüz okumaları karşılığında birer akçe ücret tayin edildiği görülmektedir.¹⁹

¹⁶ bkz. a.y.

¹⁷ bkz. a.y.

¹⁸ Baltacı, a.g.e., s. 289-290.

¹⁹ bkz. Özcan, a.g.e., s. 139-142.

Kendilerine verilen ücretin yanında, vakıfların kendi personeli için sağladığı meşruta binalarında medrese görevlilerinin de ücretsiz olarak ikamet edebildikleri görülmektedir. Dolayısıyla barınma ihtiyaçlarının da vakıflar eliyle karşılandığını söyleyebiliriz. Ayrıca, görevli personele ve medrese öğrencilerine vakfın imaretinden verilen yemekler de ücretsizdir.

Sosyal güvenlik açısından bakıldığında, mektep ve medreselerin öğretim kadroları yine vakıflar eliyle yürütülen ve toplumun bütün kesimlerine yönelik ücretsiz hizmet veren sağlık tesislerinden istifade imkanına sahiptirler. Vazifenin ihmal ya da suistimal edilmesi azil nedenidir.²⁰ Ancak, sağlık problemleri gibi meşru mazeretleri nedeniyle bir müddet vazifesini ifa edemeyenlerin geçen süre için tahakkuk eden ücretlerinin ödendiği görülmektedir. H.972/M.1564 tarihli bir hükümde Edirne’de bulunan Sultan Bâyezid Evkâfî mütevellisine hitaben, tedavi için bir müddet İstanbul’da kaldıktan sonra Edirne’ye dönen müderris Abdüllatif’in danışmendlerinin müterâkim vazifelerinin (birikmiş olan ücretlerinin) ödenmesi istenmektedir.²¹ Ayrıca vakıfların zevâyidinden kendilerine tekaüd akçesi (emeklilik maaşı)’da ödenmektedir. 20 Cemâziyelevvel 964/21 Mart 1557 tarihli bir buyruhduda Bursa’da Kadri Çelebi Medresesi’nden mazul Mevlana Abdullah Çelebi’ye Emir Efendi Evkâfî zevâidinden tekaüd akçesi tahsisi istenmektedir.²² Bunun yanında ilimle meşgul olan kişilere vakıfların zevâyidinden maaş bağlandığı da görülmektedir. 5 Rabiulevvel 963/18 Ocak 1556 tarihli bir buyruhduda Kudüs’te Mescid-i Aksâ harem-i şerifinde ilimle meşgul olan Şeyh Mehmed b. Davud’a evkâf zevâyidinden beş para tahsisi istenmektedir.²³

Müderrislerin bir yerde görev süresini tamamladıktan sonra yeni bir yere tayinine kadar geçen mülazemet süresi içinde gelirleri azalmakla birlikte gerek vakıflardan gerekse kendilerine tahsis edilen arpalıklarından elde ettikleri gelirlerle geçimlerini sağladıkları görülmektedir. Aktif görev yapmadıkları bu süreyi daha çok İstanbul’da geçirerek kendilerini geliştirme imkanı bulurlardı.²⁴ Müderrislerin arpalıklarının yanında zaman zaman tayin edildikleri geçici görevlerden elde ettikleri ek gelirleri de bulunmaktadır.

²⁰ Bu nedenle yapılan azil örnekleri için bkz. Baltacı, a.g.e., s. 62, 10 nolu dipnot.

²¹ bkz. BOA, Mühimme Defteri, No: 6, s. 527, 1147 nolu hüküm.

²² BOA, Mühimme Defterleri, No: 2, s. 230, 2052 nolu hüküm. 2053 ve 2054 nolu hükümlerde de aynı şahsın oğluna ve kardeşlerine de akçe tahsis edilmesi istenmektedir.

²³ bkz. BOA, Mühimme Defterleri, No: 2, s. 4, 39 nolu hüküm.

²⁴ Mülazemet sistemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet İpşirli, “Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı”, (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1994 içinde, ss. 139-279) s. 257-259.

Bu kısımda zikredilmesi gereken bir husus da ilmiye sınıfına tanınan vergi muafiyetidir. Bu durum ilmiye sınıfı açısından önemli bir mâlî teşvik oluşturmaktadır.

B. Öğrenciler İçin Yapılan Harcamalar:

Osmanlı eğitim sisteminde öğrencilere yönelik her tür hizmetin ücretsiz olduğunu söyleyebiliriz. Eğitim öğretimin yanında öğrencilerin iâşe ve ibate ihtiyaçları da parasız olarak karşılanırdı. Öğrenciler medrese hücrelerinde ücretsiz olarak barındırıldıkları gibi yemek ihtiyaçlarını da aynı vakfın bünyesindeki veya civardaki bir başka vakfa bağlı olan imaretden temin ederlerdi. İmaretin sağladığı hizmetten öğrencilerin yanında diğer personelin istifade imkanı da mevcuttur.

Eğitimin ve sağlanan hizmetlerin tamamının parasız olmasının yanında, özellikle yüksek dereceli medreselerde *talebe-i ulûma* günlük ihtiyaçları için belli bir ücretin tayin edildiği görülmektedir. Bu uygulamanın hangi seviyeden itibaren başladığı konusunda kesin birşey söyleyebilecek durumda değiliz. Mahalle mekteplerinde böyle bir uygulama olduğuna dair herhangi bir örneğe rastlanmamıştır. Ancak, yüksek dereceli medreseler ile dârülkurrâ, dârülhadîs, dârü't-tıp gibi ihtisas medreselerinde talebelerin günlük belirli bir ücrete sahip oldukları görülmektedir. Bu gibi müesseselerin vakfiyelerinde talebelerin de diğer personelle birlikte zikredildikleri ve alacakları ücretlerin kaydedildiği görülmektedir. Süleymaniye medreselerindeki talebelerin her biri için günlük 2 akçe ücret tayin edilmiştir.²⁵ Buna ilaveten talebelerin cüz kıraati ya da kitap istinsahı gibi faaliyetlerden de ek gelir temin ettikleri anlaşılmaktadır.

C. Binaların Bakım ve Tamir Masrafları:

Eğitim hizmetlerinde kullanılan mektep, medrese ve meşruta binaları gibi binaların her türlü bakım ve tamir masrafının yine ilgili vakıf tarafından karşılandığını söyleyebiliriz. Büyük vakıflarda bu iş için vazifelendirilen temizlikçilerin yanında bennâ (inşaat ustası, kalfa), meremmetçi (tamirci), kurşuncu, su yolcu gibi şahıslar da bulunabilmektedir.²⁶

²⁵ *Süleymaniye Vakfiyesi*, s. 8-10.

²⁶ Fatih'in vakfiyesinde binaların bakım ve tamiri için on adet bennâ tayin edildiği görülmektedir. bkz. *Fatih Mehmed II Vakfiyeleri*, Neş. Kemal Edip Kürkçüoğlu, İstanbul 1938, s. 263.

Vakfın kuruluşu esnasında bu nevi ihtiyaçlar için gerekli tahsisat yapıldığı gibi, vakfın gelir fazlası olan zevâyidin de yine büyük çaplı tamirler için bir ihtiyat akçesi olarak düşünüldüğü görülmektedir. Herhangi bir şekilde vakıf binalarda vakfın faaliyetlerini aksatacak derecede bir hasar meydana gelirse vakfın kaynakları öncelikli olarak bunun giderilmesi yönünde kullanılmakta, özellikle vakfın zevâyidinden yapılan ödemeler, vakıf normal işleyişine ulaşmıyaya kadar askıya alınmaktadır. Ayrıca vakıf binaların tamirinde her türlü teberrudan da istifade edilmektedir. Bunun yanında, ihtiyaç halinde diğer vakıfların zevâyidine de müracaat edilebilmektedir.

Vakfın malî durumunun bozulması ve binalarının tamiri imkansız derecede harap olması durumunda, şayet ihtiyaç varsa, vakfın yeniden işler hale getirilebilmesi için yeni bir hayır sahibinin devreye girebildiği görülmektedir. Bu şekilde vakıf binalar yeniden inşa edilmekte ve vakfa, işleyişini normal olarak sürdürdürebilmesine yetecek derecede ilave gelir kaynakları temin edilmektedir. Bazı durumlarda ise ilave yapmak yerine yeni bir vakıf teşekkül ettirilmesi yoluna gidildiği de görülebilmektedir.

Zikredilen harcamalar dışında, vakıf amacına yönelik olarak yapılan faaliyetlerin gerektirdiği her türlü masraf yine vakfiyede belirlenen esaslar çerçevesinde vakfın kaynaklarından karşılanırdı. Bunlar içinde aydınlatma giderleri, çeşitli merasimlerin icrası için gerekli harcamalar vb. sayılabilir. Bu gibi faaliyetlerden vakfiyede öngörülmeyenler için ilave vakıfların da oluşturulduğu görülebilmektedir.

Sonuç:

Görüldüğü gibi, eğitim hizmetlerinin vakıf sistemiyle finansmanı metodu, eğitim faaliyetlerini devlete yük olmaktan kurtardığı gibi, siyasî olaylardan ve iktisadî krizlerden doğrudan etkilenmesini önlemekte; uzun vadeli krizlerin etkisini de en aza indirmektedir. Ancak sistemin her zaman istikrarlı olarak işlediği de söylenemez. Paranın rayicindeki değişmelerin hızlanmasının vakıfların malî durumlarını olumsuz yönde etkilemesi kaçınılmazdır. Vakfiyelerde belirtilen miktarların sabit olması nedeniyle uzun vadede vakfın gelirleri ile personel ücretlerinde reel olarak gerileme olması kaçınılmazdır. Ancak, zaman içerisinde bu nevi kayıpları telafi edici mekanizmalar da icad edilmiştir.

Özellikle vakıf idaresinde merkezîleşme eğilimiyle birlikte ve artan suistimaller nedeniyle vakıfların önemli ölçüde zarar gördüğü ve eğitim

müesseselerinin de bu gelişmelerden etkilendiği görülmektedir.²⁷ Ancak, yine de vakıf sisteminin ve vakıflar eliyle finanse edilen eğitim kurumlarının modern eğitim kurumlarının oluşturulduğu dönemde de önemini kaybetmediği, hattâ yeni kurulan eğitim kurumlarının da vakıf destekli olarak teşekkül ettirildiği söylenebilir.²⁸

Günümüzde de, gerek ülkemizde, gerekse batı ülkelerinde, özellikle de Amerika Birleşik Devletleri'nde üniversiteler içinde vakıf destekli olarak faaliyet gösterenlerin sayısı azımsanmayacak derecededir. Bu durum, eğitim hizmetlerinin vakıflar yoluyla finanse edilmesinin sadece tarihî bir hadise olarak değil, günümüzde de uygulanabilir bir model olarak ele alınmasının gerekliliğini ortaya koymaktadır. Osmanlı tecrübesi yeteri derecede tahlil edildiğinde, bu konuda sayısız örnek ve alternatif modeller sağlayacak zenginliktir.

²⁷ Örnek bir değerlendirme için bkz. Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicî'l-Vukûât Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi* III-IV, Sadeleştiren: Neşet Çağatay, Ankara, 1980, s. 286-287.

²⁸ Darüşşafaka Lisesi, Pertevniyal Lisesi gibi günümüzde de varlıklarını sürdüren eğitim kurumlarının finansmanı için zengin vakıfların oluşturulduğu görülmektedir. bkz. Nazif Öztürk, "XIX. Asır Osmanlı Yönetiminde Yaşanan Batılılaşma Hareketlerinin Vakıfların Üzerindeki Etkileri", *İslami Araştırmalar Dergisi*, cilt 8, sayı: 1, (Kış 1995), ss. 13-33.